

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 061.213:001.89 (477) «19»
<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476195>

О. В. Карвасовська

аспірант кафедри історії України

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ПОЛІТИКА СРСР В УМОВАХ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наука та науково-технічний прогрес лежать в основі економічних перетворень розвинених країн світу. Розвиток науки і техніки завжди був визначальним фактором економічного зростання суспільства.

У даній статті дається критичний аналіз негативних факторів, які впливали на формування науково-технічної політики в СРСР в 80-ті роки ХХ століття, його характерна сутність постіндустріального етапу розвитку суспільства і неефективність радянської науково-технічної політики в цих умовах.

Ключові слова: наука і техніка, науково-технічна політика, постіндустріальне суспільство, Радянський Союз.

В данной статье дается критический анализ негативных факторов, которые влияли на формирование научно-технической политики в СРСР в 80-е года ХХ столетия, его характерная сущность постиндустриального этапа развития общества и неэффективность советской научно-технической политики в этих условиях.

Ключові слова: наука и техника, научно-техническая политика, постиндустриальное общество, Советский Союз.

Science and technological progress underlying economic transformations in developed countries driven world. The development of science and technology has always been a determining factor in economic growth society. This article gives a critical analysis of the negative factors that influenced the formation of the science and technology policy in the USSR in the 80s of XX century, its characteristic nature of the post-industrial stage of development of society and the inefficiency of Soviet science and technology policy in these circumstances. The intensive use of scientific knowledge in all spheres of society causes a change in the nature of science. Under the influence of science and technology policy have been significant changes in the social structure of postindustrial society. The creators of the concept of post-industrial society refer to the fact that the technological revolution is leading in transforming modern society.

Keywords: science and technology, science and technology politics, post-industrial society, Soviet Union.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що проблема формування науково-технічної політики в умовах постіндустріального суспільства є важливою з точки зору огляду перспектив розвитку суспільства, ефективності використання науки і техніки, наукового потенціалу суспільства. Більше того, науково-технічна політика відзначає основні напрями наукового пошуку та використання науки в суспільстві, а все це безпосередньо впливає на ефективність економіки й добробут людей, тобто на формування розвиненої та успішної держави. В зв'язку з цим проблема відповідності науково-технічній політиці основним напрямам функціонування постіндустріального суспільства є актуальною і характеризує можливості й ефективність наукового пошуку.

Аналіз актуальних досліджень. Проблемам зародження й розвитку інформаційного суспільства присвячено низку робіт зарубіжних і вітчизняних авторів. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів науково-технічної політики СРСР в умовах постіндустріального суспільства відзначаємо роботи Д. Белла [1], Дж. Гелбрейта, Е. Гідденса, Е. Тоффлера, А. В. Колодюка, А. А. Стрельцова, В. О. Терниката [10], Є. Р. Бершеда [15] та ін. У цих працях на тлі узагальнюючого вивчення розвитку постіндустріального суспільства досліджувалися окремі важливі аспекти науково-технічної політики СРСР. Спільною рисою даних робіт є досить широка джерельна база. Критично їх проаналізувавши, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та її недостатньою науковою розробкою. Саме тому в даній статті висувається завдання дослідити науково-технічну політику СРСР в умовах постіндустріального суспільства у 80-тих роках ХХ століття, дати критичний аналіз негативних факторів, що впливали на розвиток науково-технічної політики того часу.

Виклад основного матеріалу. Друга половина ХХ століття характерна вступом найбільш розвинутих країн світу в фазу постіндустріального суспільства. Отже, щоб зрозуміти з чим пов'язані ті чи інші напрями науково-технічної політики необхідно виділити фактори, що впливають на її формування та реалізацію.

У літературі термін «постіндустріалізм» виник ще на початку ХХ століття у роботах британських вчених А. Кумарасвами та А. Пенти, а термін «постіндустріальне суспільство» уперше використав у 1958 р. Д. Рисмен. Однак засновником постіндустріалізму є американський соціолог Деніел Белл, який розробив теорію постіндустріального суспільства. Праця Д. Белла має назву «Прихід постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування» (1973) [1, с. 225].

Як із назви, так і зі змісту роботи ясно простежується прогностичний напрям теорії, яка подана Д. Беллом: «Поняття постіндустріального суспільства є аналітичною конструкцією, а не малюнком специфічного або конкретного суспільства». Белл систематично розглядає зміни, які відбуваються у трьох основних, відносно автономних сферах суспільства: соціальній структурі, політичній системі та сфері культури (при цьому Белл досить нетрадиційно відносить до неї економіку, технологію та систему зайнятості).

Концепція постіндустріального суспільства, за Д. Беллом, складається з п'яти основних компонентів:

- в економічному секторі – перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг;
- у структурі зайнятості – домінування професійного й технічного класів, створення нової «мерітократії»;

- осьовий принцип суспільства – центральне місце теоретичних знань;
- майбутня орієнтація – особлива роль технології та технологічних оцінок;
- прийняття рішень на основі «інтелектуальної технології».

Тобто, як і зауважив Д. Белл, відбувся «процес формування технічної політики». Важливим фактором розвитку суспільства в умовах постіндустріального суспільства є науково-технічна політика.

Являючи собою систему цілеспрямованих заходів, що забезпечують комплексний розвиток науки і техніки та впровадження їх результатів у народне господарство, науково-технічна політика справляє помітний вплив на визначення тематики наукових досліджень, рівень розвитку винахідництва, раціоналізації і науково-технічної творчості. Тим самим створюються справжні можливості для успішного розвитку науки і техніки в країні і здійснення перетворень в області економіки [1, с. 385].

Але екстенсивний характер економіки стимулював наростання дефіциту робочої сили та попит на важку некваліфіковану ручну працю, яка ставала чинником люмпенізації значної частини населення. У промисловості частка ручної праці становила 40 %, у будівництві – 60 %, у сільському господарстві – до 70 %. Причому темпи витіснення такої праці невпинно знижувалися, склавши у 1975–1982 рр. усього 0,7 %. Для повної ліквідації ручної праці в країні «зрілого соціалізму» знадобилося б десь 50 років. Від вимог часу дедалі більше відставав науково-технічний потенціал, який був запрограмований на еволюційний розвиток. Його якісний рівень невпинно знижувався: у 1961–1965 рр. щорічно у виробництво впроваджувалося 4,6 тис. зразків нової техніки, а в 1980–1985 рр. таких було лише 3,5 тис., причому тільки 9 % із них відповідали світовому рівню [3, с. 5–26].

У 1960–70-х роках і на початку 1980-х саме СРСР із більшості соціалістичних країн найменше використовував досягнення науково-технічної революції. На відміну від передових країн світу, де були зроблені рішучі кроки до використання найновіших технологій, СРСР ішов шляхом збільшення капітальних вкладень, будівництва підпри-

ємств, на яких встановлювались здебільшого застарілі зразки техніки. Це призводило до низьких темпів зростання продуктивності праці, створювало серйозну загрозу навколишньому середовищу [11, с. 45].

Суперечливість розвитку науки і техніки в СРСР деформуюче вплинула і на використання людського фактора. Одним із негативних явищ у розвиткові соціальних відносин стала так звана технократична політика, яка призвела до виникнення серйозних проблем у забезпеченні населення житлом, медичними послугами, товарами народного споживання. Відтак дуже повільно насичувалися сучасним обладнанням лікарні, школи, вищі навчальні заклади, виникли труднощі у вирішенні соціальних проблем, вона призвела до зростання вкрай небезпечних явищ, таких як наркоманія, алкоголізм, стрімке забруднення навколишнього середовища.

Логічним підсумком стало те, що в 1980-ті рр. СРСР опинився на 35-му місці в світі за тривалістю життя і на 57-му місці за рівнем інтелектуалізації молоді [2, с. 5–26].

Провали в економіці та соціальній сфері, низька якість продукції, інфляція, штурмівщина й інші негативні явища вперто замовчувалися. Офіційна статистика подавала народу успіхи «розвиненого соціалізму», які часто-густо були відірвані від реальної дійсності. Незважаючи на досить високий науковий і промисловий потенціал СРСР, йому не вдалося достатньо ефективно використати досягнення науки і техніки. Пояснюється це орієнтацією країни на екстенсивні методи розвитку економіки, суперечністю між командно-адміністративною системою і свободою творчості, без якої науково-технічний розвиток є неможливим [4, с. 285–93].

Отже, щоб зрозуміти, із чим пов'язані ті чи інші напрямки науково-технічної політики, потрібно виділити фактори, що впливають на її формування та реалізацію. У літературі, що стосується даного питання, виділяють в основному три групи факторів, що впливають з, по-перше, логіки розвитку науки і наукового пошуку; по-друге, потреб економіки; по-третє, ідеологічно-політичних інтересів панівної еліти. Остання група факторів значною мірою зумовлена

тим, що в нашому суспільстві економічні фактори тісно пов'язані з політикою.

Це робить практично неможливим проведення будь-яких перетворень в економіці без відповідної політичної волі панівної еліти. Із політичних міркувань розвиток СРСР було штучно відірвано від розвитку світової цивілізації, що завдало величезної шкоди всім сферам суспільства, у тому числі і науково-технічному розвиткові. У цьому сенсі у своїй більшості 1980-ті роки часто називають часом втрачених можливостей, коли країна опинилася на периферії перетворень у науці й техніці, що відбулися на Заході, не здійснили назрілих змін у структурі економіки та залишилися багато в чому на рівні старого типу індустріального розвитку з його упором на кількісні показники.

Хоча в цей період вже чітко окреслилася потреба в переході до того, що можна назвати науково-індустріальним способом виробництва, що забезпечує заміщення екстенсивних факторів розвитку економіки. Проявом цього, зокрема, стала тенденція падіння темпів зростання національного доходу. Так, якщо в VIII п'ятиріччі національний дохід щорічно зростав на 7,8 %, то в IX (1971–1975рр.) вже на 5,7 %, а наприкінці 1970-х – початку 80-х – тільки на 3 % [5, с. 347–353].

Здійснити перехід від індустріальної економіки до науково-технічної протягом більшої частини 1980-х років було неможливо, бо такий перехід потребує інших соціально-економічних і політичних умов, аніж ті, що встановилися в суспільстві, коли основна ставка в розвитку народного господарства робилася на тотальний централізм.

Ця політика значною мірою сприяла зміцненню позицій бюрократичного управлінського апарату, що зосередив у своїх руках основні розподільчі функції. Це дозволяло йому досить сильно впливати на економічний і політичний розвиток країни. Сприятливі умови для такого впливу створювалися й екстенсивними методами ведення народного господарства. Його організація на нарощування виробництва за рахунок залучення нових ресурсів ставило виробництво у пряму залежність від позиції центральних органів виконавчої влади, які в

основному і вирішували питання виділення тих чи інших видів ресурсів [6].

Така ситуація, на думку низки економістів, безпосередньо пов'язана з деформаціями у відносинах власності і, зокрема, її надмірним одержавленням. Втілення догми, згідно з якою соціалістична держава повинна опосередковувати мало не весь процес присвоєння, призвело до того, що через державний бюджет проходило 80 % національного доходу. В результаті наростали перерозподільні потоки гігантських масштабів. Це і дозволяло утримувати збиткові, малорентабельні підприємства, питома вага яких до 1990-х років сягнула критичних розмірів – до 40 % [5, с. 247–251].

Працювати ефективно було не вигідно: якщо кінцевий результат виявлявся вищим, більше і забирали. Усе це призвело до зрівняння, відсутності інтересу з боку підприємств до підвищення рівня виробництва за рахунок використання досягнень науково-технічного прогресу.

Окрім того, одержання присвоєння означало і ще більше відсторонення працівників та трудових колективів не тільки від засобів виробництва і продукту праці, а й від управління виробництвом і розподілом. Держава здійснювала це управління, насамперед, тими методами, які їй були органічно притаманні, тобто директивними, адміністративними [11, с. 45–50].

Як результат, командно-адміністративні методи стали основними в управлінні суспільством України. Взяла їх на озброєння й КПРС, яка сама виявилася вбудованою в командно-адміністративну систему. Функціональне значення партійної влади з господарською діяльністю призвело до фактичного поєднання функцій партійного і державного апарату, підміни діяльності господарських органів партійним. [9, с. 61–62].

Про це, зокрема, свідчить значна кількість партійних рішень стосовно господарських питань, широка практика спільних питань Ради Міністрів СРСР, наявність в апараті ЦК КПРС до реорганізації 1988 р. понад 20 відділів, багато з яких дублювали галузеві структури державного управління.

Така ситуація цілком укладалася в рамки ідеї про роль партії в суспільстві як керівної і напрямної сили, що нібито володіє

більшою керівною міццю, ніж держава, і більшою динамічністю, ніж суспільство. Дане становище дозволяло КПРС протягом майже всіх 1980-х років формувати основні засади планів економічного й соціального розвитку країни, визначати головні напрями розвитку науково-технічної політики [7].

Екстенсивний розвиток економіки, командно-адміністративні методи управління суспільними процесами, які спираються на бюрократичний апарат, пріоритет ідеї над потребами виробництва і людей, технократичний підхід до питань науково-технічного прогресу – усе це негативно відбилася на формуванні під керівництвом партійних органів основних положень науково-технічної політики та визначення шляхів її реалізації.

У результаті чимало прийнятих Комуністичною партією в галузі науково-технічної політики рішень не відповідало основним напрямкам розвитку науки і техніки в світі, об'єктивним потребам суспільного розвитку. Досить часто партійне керівництво прагнуло, особливо на початку 1980-х років, штучно підігнати життя під умовляні формули доктрини про розвинутий соціалізм, видати бажане за дійсне [8].

Так, у реальності в СРСР у 1970–80-ті роки використовувалися на виробництві лише 15–20 % усіх наукових винаходів. Деформаційні явища розвивалися повільно і проявилися чітко на початку 1980-х рр., коли стали помітно знижуватись ефективність суспільного виробництва, темпи зростання продуктивності праці та якість промислової продукції. У свою чергу, це призвело до скорочення приросту національного прибутку, невиконання намічених соціальних програм і заморожування життєвого рівня [10, с. 121].

Наростання небажаних явищ було відзначене інтелігенцією, яка висловлювала обґрунтоване занепокоєння з приводу недостатнього використання досягнень науково-технічної революції. Але, як правило, партійно-політичне керівництво дуже мало дослуховувалося до висновків і рекомендацій учених. Це значною мірою було пов'язане з тим, що екстенсивній економіці не були потрібні нові технології та винаходи, адже збільшення виробництва продукції при екс-

тенсивній економіці відбувається в основному за рахунок розширення виробництва, а не за рахунок використання нових технологій і техніки. Усвідомлення того, що наука і техніка слабо впливають на розвиток виробничих сил прийшло тільки тоді, коли стало зрозуміло, що всі чинники екстенсивного розвитку вже вичерпані.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки викладеного в цій статті матеріалу, можна зробити висновок, що науково обґрунтоване, відповідне вимогам сучасності формування ефективної науково-технічної полі-

тики в СРСР в умовах тоталітарного суспільства було неможливим.

Маючи четверту частину наукових працівників світу, радянська науково-технічна політика давала всього 15% його наукового й технічного потенціалу. Тема даної публікації має широкі перспективи для подальшої наукової розробки. Дослідження проблематики треба здійснювати з метою більш досконалого вивчення та детальнішого розкриття негативних факторів впливу науково-технічної політики СРСР в умовах постіндустріального суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ. – Изд. 2-ое, испр. и доп. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
2. Васильчук Ю. А. Эпоха НТР: новые основы массового производства и общество // Полис: Политическое исследование. – 2006. – №2. – С. 5–26.
3. Васильчук Ю.А. Эпоха НТР: «Экономическое чудо» как воплощение мировой культуры // Полис. – 2015. – №6. – С. 5–26.
4. Губа А.В. Науково-технічна революція в країнах світу // Історія сучасного світу: Курс лекцій. – Х.: Основа, 1997. – С. 277–301.
5. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.
6. Третья научно-техническая революция. Постиндустриальная цивилизация // Всемирная история. – М.: ЮНИТИ, 2003. – С. 413-420.
7. Фарсобин В. В. О главной причине краха социализма // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 167–168.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http // www. Openwebbruss. ru](http://www.Openwebbruss.ru) – сторінка журналу «Новая и новейшая история» на сервері «Русского журнала»
9. Онопко М.М. Постіндустріальне суспільство: характерні риси. – Дніпропетровськ. – 2014. – С. 57–71.
10. Терник В. О. Сучасні горизонти науки і техніки. – Одеса : Видавничий дім ЯВД. – С. 115–134.
11. Бершета Є. Р. Довгострокові прогнозування науково-технічного розвитку / Є. Р. Бершета // Вісник Академії наук Української РСР. – 1991. – №1. – С. 45–50.

REFERENCES:

1. Bell D. Hryadushchee postyndustrial'noe obshchestvo. Opyt sotsial'noho prohozyrovanyya. Per. s anhl. – Yzd. 2-oe, uspr. Y dop. – M.: Academia, 2004. – 788 p.
2. Vasyl'chuk Yu.A. Epokha NTR: novue osnovu massovoho proyzvodstva y obshchestvo // Polys: Polytycheskoe yssledovanye. – 2006. – №2. – P.5-26.
3. Vasyl'chuk Yu.A. Epokha NTR: «Экономическое чудо» как voploshchenye myrovoy kul'tury // Polys. – 2015. №6. – P.5-26.
4. Huba A.V. Naukovo-tekhnichna revolyutsiya v krayinakh svitu //Istoriya suchasnoho svitu: Kurs lektsiy. – Kh.: Osnova, 1997. – P.277-301.
5. Na porohe kryzysa: narastanye zastoynыkh yavlenyy v partyu y obshchestve. – M.: Polytyzdat, 1990. – 447 p.
6. Tret'ya nauchno-tekhnycheskaya revolyutsyya. Postyndustrial'naya tsyvylyzatsyya // Vsemyrnaya ystoriyya. – M.: YuNYTY, 2003. – P.413-420.
7. Farsobyn V.V. O glavnoy prychnye krakha sotsyalyzma // Voprosы ystoriyy. – 200. – №11-12. – P.167-168.
8. [http // www. Openweb russ. ru](http://www.Openweb.russ.ru) – storinka zhurnalu «Novaya y noveyshaya ystoriyya» na serveri «Rus-skoho zhurnala»
9. Onopko M.M. Postindustrial'ne suspil'stvo: kharakterni rysy. – Dnipropetrovs'k. - 2014. P.57-71.
10. Ternyk V.O. Suchasni horyzonty nauky i tekhniky. Odesa, Vydavnyts'kyi dim YaVD. – P.115-134.
11. Bersheda Ye.R. Dovhostrokovі prohozyvannyya naukovo-tekhnichnoho rozvytku / Ye.R. Bersheda // Visnyk Akademyi nauk Ukrayins'koyi RSR. – 1991. – №1. P.45-50.